

UOT 82-09

A.R. Əfəndiyeva

*AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu
aysel.efendiyeva92@gmail.com*

HACI SƏLİM AXUNDZADƏNİN XATİRƏLƏRİNDƏ AZƏRBAYCAN MİLLİ HƏRƏKATININ BƏDİİ-SƏNƏDLİ ƏKSI

Açar sözlər: *Hacı Səlim Axundzadə, mühacirət, xatirat, milli hərəkət, mübarizə*

Hacı Mirzə Səlim Axund Axundzadənin (1872, Lənkəran – 1930, Ənzəli) “Azərbaycan torpağına türbət demişəm” xatirəti Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qurulması ərəfəsində, eləcə də demokratik dövlət quruculuğunun ilk aylarında Bakı, Tiflis, Lənkəran, Şəki və Zaqatalada cərəyan edən mürəkkəb ictimai-siyasi proseslərin, milli istiqlal uğrundakı mücadilənin müəyyən səhnələrini, həmçinin bolşevik-daşnak ittifaqının xalqımıza qarşı məkrli niyyətlərini əks etdirməsi baxımından diqqəti cəlb edir. Müəllifin mühacirət illərində qələmə aldığı, lakin qəflətən vəfatı nəticəsində yarımçıq qalan və övladları tərəfindən mühafizə edilən xatirat məzmun, dil və üslub cəhətdən mükəmməl olmasa da, bir çox tarixi şəxsiyyətlərin, o cümlədən Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Əlimərdan bəy Topçubaşovun həyatı, fəaliyyəti və xidmətləri haqqında təəssürat yaradan bədii-sənədli nəsr örnəklərindəndir.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətindən bəhs edən müəyyən nəşrlərdə Hacı Səlim Axundzadənin adına təsadüf edilsə də, onun həyatı, yaradıcılığı və siyasi fəaliyyəti indiyədək ayrıca tədqiqatın obyektı olmamış, sözügedən əsəri isə, ümumiyyətlə tədqiqata cəlb edilməmişdir. Bu məqalə “Azərbaycan torpağına türbət demişəm” xatirəti haqqında ilk elmi araşdırmaadır.

P.A.Эфендиева

ХУДОЖЕСТВЕННО-ДОКУМЕНТАЛЬНОЕ ОТРАЖЕНИЕ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО НАЦИОНАЛЬНОГО ДВИЖЕНИЯ В ВОСПОМИНАНИЯХ ГАДЖИ САЛИМА АХУНДЗАДЕ

Ключевые слова: *Гаджи Салим Ахундзаде, эмиграция, мемуар, национальное движение, борьба*

Мемуар Гаджи Мирзы Салима Ахунда Ахундзаде (1872, Ленкорань – 1930, Энзели) «Я воздал должное земле Азербайджана» заслуживает внимания с точки зрения отраженных в них как отдельных сцен борьбы за национальную независимость, так и коварных замыслов большевистско-дашнакского союза против нашего народа, имевших место в ходе сложных общественно-политических процессов, происходивших в Баку, Тбилиси, Ленкоране, Шеки и Загатале накануне создания Азербайджанской

Демократической Республики, а также в первые месяцы формирования демократического правительства. Несмотря на то, что данный мемуар, написанный автором в годы эмиграции и бережно сохраненный его детьми, не был завершен по причине его внезапной смерти и кроме этого, он не совершенный как по своему содержанию, так по стилю и языку, он, тем не менее, является образцом художественно-документальной прозы, дающей представление о жизни и деятельности многих исторических деятелей, в том числе Мухаммеда Эмина Ресулзаде и Алимардан бека Топчибашева.

И хотя имя Гаджи Салима Ахундзаде упоминается в некоторых изданиях об Азербайджанской Демократической Республике, его жизнь, творчество и политическая деятельность до сих пор не являлись предметом отдельного исследования, а представленное нами произведение вообще нигде не рассматривалось. Данная статья является первым научным исследованием мемуара “Я воздал должное земле Азербайджана”.

A.R.Efendiyeva

LITERARY-DOCUMENTARY REFLECTION OF THE AZERBAIJANI NATIONAL MOVEMENT IN THE MEMORIES OF HAJI SALIM AKHUNDZADE

Keywords: *Haji Salim Akhundzade, emigration, memory, national movement, struggle*

The memory of Haji Mirza Salim Akhund Akhundzadeh (1872, Lankaran - 1930, Anzali) “I paid tribute to the land of Azerbaijan” attracts attention in terms of reflecting certain scenes of the struggle for national independence, the complicated socio-political processes taken place in Baku, Tbilisi, Lankaran, Shaki and Zagatala, in the process of the establishment of the Azerbaijan Democratic Republic, as well as in the early months of the foundation of democratic state and also the insidious intentions of the bolshevik-dashnak alliance against our people. Although the memoir, written by the author during the years of emigration, and left unfinished by his sudden death was preserved by his children, is not perfect in terms of content, language and style, it is one of the examples of literary-documentary prose that gives an impression about the life, activities and deeds of many historical figures, including Muhammad Amin Rasulzade, Alimardan Bey Topchubashov.

Although the name of Haji Salim Akhundzade is mentioned in certain publications about the Azerbaijan Democratic Republic, his life, creative work and political activity have not been the object of research until now, and his work in general has not been involved in research. This article is the first scientific research on the memory of “I paid tribute to the land of Azerbaijan”.

Hacı Mirzə Səlim Axund Axundzadənin (1872, Lənkəran – 1930, Ənzəli) “Azərbaycan torpağına türbət demişəm” xatirəti [1] Azərbaycan

Xalq Cümhuriyyətinin qurulması ərəfəsində, eləcə də demokratik dövlət quruculuğunun ilk aylarında Bakı, Tiflis, Lənkəran, Şəki və Zaqatalada cərəyan edən mürəkkəb ictimai-siyasi proseslərin, milli istiqlal uğrunda mücadilənin müəyyən səhnələrini, həmçinin bolşevik-daşnak ittifaqının xalqımıza qarşı məkrli niyyətlərini əks etdirməsi baxımından diqqəti cəlb edir.

Kitabın ikinci nəşrinə müəllifin qardaşı oğlu Tufan İshaq oğlu Axundovun yazdığı “Ön söz”dən məlum olur ki, “Xatirat”ın əlyazması Hacı Səlimin övladları tərəfindən mühafizə edilmişdir. S.Axundzadənin qardaşı oğlu İshaq Axundzadə əmisi oğlanlarından əsərin əlyazmasının surətini almış, onu kiril əlifbasına çevirərək, 1992-ci ildə özünün “Azərbaycan incisi” kitabına daxil etmişdir [2, s.35-104]. Sözügedən kitabda İ.Axundzadə “İlk parlamentimizin üzvü” başlığı altında Hacı Səlimin tərcümeyi-halı haqqında məlumat vermiş, ardınca xatirəti əlavə etmişdi. Lakin bir sıra texniki problemlər, həmçinin mətnin kiril əlifbasında olması əsərin ikinci nəşrini zəruri etmişdir. Müəllifin qəflətən vəfatı nəticəsində yarımçıq qalan xatirə “Hacı Mirzə Səlim Axund Axundzadənin xatirəti”, “Bəyanət və tövzih”, “Kərim bəy kimdir”, “Müsəlmanların ixtilafı və şəxsi hərəkəti”, “Ağa Mirzə Fərəcullanın iqtisadi surətdə fəqirlərin əhvalını riayət etmək təriqi”, “Tərhim qoyulub sipərəsi oxunan şəxs nə səbəbə vəfat etmiş” adlı hissələrdən ibarətdir.

“Azərbaycan torpağına türbət demişəm” xatirəti məzmun, dil, üslub baxımından mükəmməl əsər təəssüratı yaratmasa da, dövrün mənzərəsini, müstəqil Azərbaycan naminə mücadilənin bəzi məqamlarını canlandıran bədii-sənədli nəsr örnəklərindəndir.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətindən bəhs edən müəyyən nəşrlərdə Hacı Səlim Axundzadənin adına təsadüf edilsə də, onun həyatı və siyasi fəaliyyəti indiyədək ayrıca tədqiqatın obyektı olmamışdır. “Ön söz”də də vurğulandığı kimi, onun haqqında məlumatlar özünün yazdığı “Xatirat”dan, qohum və övladlarından, cüzi tarixi sənəd və tədqiqat əsərlərindən toplanılmışdır. İ.Axundzadənin 2019-cu ildə çap olunmuş “Qəlbim hər zaman Lənkərandır” adlı kitabında (kitab müəllifin ölümündən sonra oğlu T.Axundov tərəfindən nəşr edilmişdir). Hacı Səlimin xatirətinə istinad edilərək, onun həyatı və fəaliyyəti barəsində qısa məlumat verilmişdir [3, s.192-197]. Bunun xaricində S.Axundzadənin həyatı, yaradıcılığı və siyasi fəaliyyəti haqqında mənbələr yox dərəcəsidir. Sözügedən əsəri isə ümumiyyətlə tədqiqata cəlb edilməmişdir. Bu məqalə “Azərbaycan torpağına türbət demişəm” xatirəti haqqında ilk elmi araşdırmadır.

O, 1872-ci ildə XIX əsr Azərbaycan poeziyasının və pedaqoji fikrinin görkəmli nümayəndələrindən biri, əslən Şirvandan olan Mirzə İsmayıl Qasirin (Mirzə İsmayıl Səlim oğlu Axundov – 1805, Ağdaş – 1900,

Lənkəran) ailəsində dünyaya göz açır. İlk təhsilini atasının üsuli-cədid məktəbində alan Səlim sonra Lənkəranda rus dilində gimnaziyanı bitirir. Daha sonra Ərdəbil, Zəncan və Məkkədə dini təhsil alır. Lənkərana qayıdan Səlim bir müddət mollalıqla məşğul olur. O, bəzi mövhumatçı, cəhalətpərəst ruhanilərin əməllərinə qarşı çıxır, məclis və mərasimlərdə onları kəskin tənqid edir. 1911-1916-cı illərdə gimnaziya şəriət və fransız dili müəllimi işləyir. 1917-ci ildə Rusiyada çar mütləqiyyətinin devrilməsi ilə nəticələnən burjuva inqilabından sonra S.Axundzadə fəal surətdə siyasətlə məşğul olur. Onun “Azərbaycan torpağına türbət demişəm” xatirəti də əsasən, müəllifin həyatının bu dönməindən bəhs edir. Əsərini “Bismillah ər-rəhman ər-rəhim”lə başlayan müəllif “... istərdim öz dirilik halatımı yazıb, mənim zəmanəmdə nələr hadisə olub və ittifaq düşübdür...” [1, s.15] - deyərək xatirəti qələmə almağının niyyətini oxucularla bölüşür. Müəllif daha sonra “səbiqdəki mollaların ədəmi-fəhmi və kəlamatlarından camaat o qədər geri qalıb və cəhalət bu dövr və bu müddətdə pərt olublar” – yazaraq əlavə edir: “Amma əsl məqsədim bu dəftərdə Lənkəran dairəsində olan təşkilat və ittifaqat və həvadisəti bəyan etməkdir. Və zimmən mollaların biçərə və avaralığından bəhs edib, onların çox-çox ümüratdan (burada: əməllər, işlər – A.Ə.) ədəmi-vüquflarını (burada: xəbərdar olmamaq, bilməmək – A.Ə.) bəyan və təzəkkür (xatırlama – A.Ə.) edib və cəmi uləmanümələərə tövsiyə etməkdir ki, kəndiləri xüsusunda bir çarə arasınlar ki, əgər bərfərz (burada: tutaq ki – A.Ə.) əmmaməli molla və ya inki uzundon bilici və dindar hər cür fəal və kardan olursa, təzə cavanlar onları istəməyib, daimi surətdə onların əleyhdarıdırlar” [1, s.16].

Xatirətin “Bəyanat və tövzihi” (aydınlaşdırma – A.Ə.) hissəsində S.Axundzadə 1917-ci il burjuva inqilabından – Romanovlar mütləqiyyətinə son qoyulduqdan sonra Cənubi Qafqazda, o cümlədən Lənkəranda siyasi fəallığın artmasından, müxtəlif ictimai təşkilatlar və komitələrin təsis edilməsindən söz açır. S.Axundzadə yazır ki, qardaşı ilə şəhəri gəzərkən təsadüf nəticəsində milliyətçə osetin olan dağıstanlı bir şəxs və Lənkəranda “duxaniyyə dairəsinin bitamam müdiri”, “mötəbər zat” İsmayıl bəy Yandıyevlə rastlaşır və onun təkidi ilə – zorla Hacı Mir Səmidin evində böyük oğlu Mirinin təşkil etdiyi “şəhərin məşhur və məruf təzə oxumuş cavanlarının və əyanlarının” iştirakı ilə keçirilən yığıncağa gəldik. Burada “Ümid” adlı cəmiyyət təsis olunur və gizli səsvermə yolu ilə cəmiyyətin 7 nəfərdən – Məşədi Hacı Rza Qurbani, Məhəmməd və Musa bəy Nurulla-bəyev, Qulamhüseyn Məmmədov, Mirzə İshaq Möhsünzadə, Xudaverdi bəy Kələntərov və xatirə müəllifindən ibarət rəyasət heyəti seçilir. Cəmiyyətə sədr seçilməsi fikir və rəy ayrılığına səbəb olur. Nəhayət, “camaata süləmalıq nöqtəyi-nəzərindən” Hacı Mirzə Səlimin sədrliyi tövsiyə olunur və o, rəhbər seçilir. Eyni zamanda, Mirzə İshaqın katib, Məşədi Hacı Rza

Qurbaninin müavin və xəzinədar olduğu bu cəmiyyət qısa müddət ərzində bir sıra xeyriyyə tədbirləri təşkil edir, üç şöbədən ibarət məktəb və kurslar açır. Sözügedən cəmiyyətə Bakı Milli Komitəsinin sədri tərəfindən bir teleqraf gəlir ki, Komitənin iclasında iştirak etmək üçün Lənkərandan bir nəfər nümayəndə seçsinlər. Cəmiyyət bu məsələni seçki yolu ilə həll etmək qərarına gəlir və bütün Lənkəran camaatı təyin olunmuş vaxtda böyük məhəllədəki məscidin həyətinə toplaşrlar. İnsanların istək və tələblərinə rəğmən, Hacı Səlim nümayəndə seçilməkdən imtina edir. Nəticədə, bu vəkalətə Hacı Şeyx Məhəmməd təyin olunaraq, Bakıya yola düşür. Bir müddət sonra – heç bir həftə keçməmiş Bakıdan – “Soldatski deputat” deyilən təşkilatdan 3 nəfər nümayəndə istənilir. Xatirətdə bu təşkilatın milli tərkibi, sədri və qurucuları barədə səhih və geniş məlumat verilmir. Sadəcə göstərilir ki, təşkilat əhalinin buğda-arpa məhsulətini nəzərdən keçirir, onlara adambaşı ildə yeddi pud yarım toxum verdikdən sonra yerdə qalan məhsulu ucuz qiymətə alırlar. Bu işə nəticədə “əkinçi camaatını böyük fəlakətə sövq edib, vilayətləri, ələlxüsus Lənkəran və Muğan əhlini tamam puç edəcək idi” [1, s.23]. Lənkərandan seçilən üç nəfər – Yusif bəy Mehmandarov, Məşədi Cəbrayıl Abbasəliyev və xatirətin müəllifi Hacı Mirzə Səlim Axundzadə öz hesablarına Bakıya yola düşür, “Soldatski deputat”ın rəhbəri ilə görüşürlər. Bu barədə S.Axundzadə yazır: “Burada neçə məclis Ustupani (təşkilatın sədri kimi təqdim olunur – A.Ə.) ilə müləqat və nə söhbətimiz oldusa, onunla işim yoxdur. Onu yazmayacağam. Çünki çox təfsilatlı və yaramaz, nəticəsiz söhbətlər olubdur ki, yazmağa dəyməz” [1, s.24].

Bu aralıqda xatirə müəllifi Məşədi Cəbrayıl və Yusif bəyə söyləyir ki, daha öncə Bakıya gəlmiş vəkil Hacı Şeyx Məhəmmədi tapıb, onun nə iş gördüyü haqqında məlumat əldə etmək lazımdır. Nəhayət, vəkilin kirayə tutduğu mənzilə gedib, onunla söhbət edirlər. Məlum olur ki, Əlimərdan bəy Topçubaşov Hacı Şeyx Məhəmmədi qəbul etməyərək, üzrünü istəyib. Belə olan halda Hacı Şeyx Məhəmməd Lənkərana qayıtmalı olur.

“Ümid” cəmiyyətinin fəaliyyətindən, rəhbərlik arasında baş verən intriqalardan, sədrə qarşı qərəzli münasibətdən, “əmmaməli olub sədarətə mail olmağı”ndan ətraflı bəhs edən müəllif sonda yazır ki, “mən də işdən kənar olub öz işlərimə baxmağa məcbur oldum” [1, s.28].

Bu arada Bakıdan gələn məktubda xeyriyyə cəmiyyətinin yığınağında iştirak etmək üçün Lənkərandan iki nəfər nümayəndə istənilir. Düyü ticarəti ilə məşğul olan Məşədi Mikayıl Bağirov və xatirətin müəllifi öz xərcləri hesabına Bakıdakı məclisdə iştirak üçün yola düşürlər. Müəllif xatirələrində təsadüfən Sultan bəy Qulubəyli ilə rastlaşdığını, üçünün də Bakıya birlikdə paroxodla (buxar mühərriki ilə hərəkətə gətirilən gəmi – A.Ə.) getdiklərini və “Dağıstan” mehmanxanasında mənzil tutduqlarını

yazır. Sultan bəy Qulubəyli isə, özünün “Tələtömlü illər” adlı əsərində S.Axundzadə ilə Bakıda rastlaşdığını qeyd edir: “... bir həftə icazə alub Badkubəyə azim oldum (yola düşdüm), orada baş komesar Heydərofa əhvalatı quzariş verdim. ...Bu əsnədə mərhum Hacı Mirzə Səlim Axundzadəyə təsadüf etdim” [4, s.22]. Hər iki xatirədən bəlli olur ki, müəlliflər birlərini yaxşı tanıyır. Lakin onlar görüşləri barədə fərqli məlumat verirlər. Görünür, xatirələrin xeyli sonra qələmə alınması, yaş, yaddaş və s. kimi amillər hadisələrin təsvirində müəyyən fərqlilik yaratmışdır.

Keyriyyə cəmiyyətinin Hacı Zeynalabdin Tağıyevin də qatıldığı iclasına Əlimərdan bəy Topçubaşov sədrlik, Məhəmməd Əmin Rəsulzadə baş katiblik edirdi. Qafqazın hər bir tərəfindən gələn nümayəndələr arasında vəkillər, “yarım mollalar”, “intiligent və yuristlər” iştirak edirdi. Üç nəfər “sahibi-əmmamə”dən biri xatirənin müəllifi idi. Rusiyada hakimiyyətə gəlmiş Kerenskinin tələbinə əsasən, Müvəqqəti hökumətə yardım etmək üçün vəsait toplanılması gündəlikdə duran yeganə məsələ idi. Müəllifin zahirədə bir intiligent, həqiqətdə molla məclisi adlandırdığı iclas “əvvəl-axırı qurtarmayan bir mübahisə və mübarizə” meydanına çevrilmişdi. Vəsaitin mənbəyini müəyyənləşdirməyə dair müxtəlif təkliflər irəli sürülsə də, heç biri qəbul olunmur. Sonda qərara alınır ki, ailənin hər bir üzvündən iki rubl vergi – “soldat pulu” yığılsın.

Müsəlman qadınların seçkilərdə iştirak edib-etməməsinə və guya Ə.Topçubaşovun mühacir və qaçqınlar üçün toplanan pulu mənimsədiyinə dair məsələlər Bəşir bəy Aşurbəyovun evində təşkil etdiyi məclisdə qızgın müzakirəyə səbəb olmuşdur. Tədbirin gedişində əsəbiləşərək söz alan H.Z.Tağıyevin dediklərindən məlum olur ki, Ə.Topçubaşova iftira atılmış, mühacir və qaçqınlar üçün toplanan pul təyinatı üzrə xərclənmiş, eyni zamanda hesabı da verilmişdir. Müsəlman qadınların seçkilərdə iştirak edib-etməməsi məsələsində isə ciddi mübahisə yarandığından ortağ fikrə gəlinmir.

Müəllifin və yoldaşlarının H.Z.Tağıyevlə görüşü də xatirənin yadda qalan səhnələrindəndir. Hacı Mirzə Səlim H.Z.Tağıyevlə görüş zamanı Bakıda mövcud olan müxtəlif cərəyanlar arasındakı nifaqın gələcəkdə böyük fəlakətlərə səbəb ola biləcəyindən narahat olduğunu bildirir, “millətin atası”na (H.Z.Tağıyev – A.Ə.) “Lənkəran nümayəndələrinin ən böyük və səmimi arzu”sunu – Bakıdakı müxtəlif qrupların sülh şəraitində fəaliyyət göstərməyini istədiklərini çatdırır. “Hacı Zeynalabidin bu sözləri bizdən eşidəndə ayağa durub, mənim əmmaməmdən öpüb xudafiz elədik” [1, s.40].

Xatirədə Lənkəran gimnaziyasının fəaliyyətindən, yerli din xadimlərindən, tanınmış sülalələrin həyatından, “İсполнителный комитет”ə (İcraiyyə Komitəsi – A.Ə.) seçkilərdən, firqələr arasındakı mübarizədən xeyli bəhs olunur.

Əsərin “Kərim bəy kimdir” sərlövhəli hissəsində Lənkəranın Səbidaş mahalına hakim təyin olunan Kərim bəy Şahtaxtının həyat və fəaliyyətindən bəhs olunur. Məlum olur ki, “Lənkəran xanzadələrindən Mir Həmid bəy Talışxanov zamanında müqəddəm Kərim bəy bir xəyanət müqabilində Sibirə sürgün olmuşdu” [1, s.56]. Rus hökuməti müharibə zamanı məhbusları da cəbhəyə göndərir, döyüslərdə fərqlənənləri həbsdən azad edirdi. Kərim bəy də ön cəbhədə göstərdiyi igidliyə görə həbsdən azad olunmuş və əvvəlcə Şahtaxta, sonra ailəsi ilə birlikdə Lənkərana gəlmişdi. “İqtidar və bacarığına binaən” Səbidaş mahalına hakim təyin edilən Kərim bəy patron və tufəng oğruları ilə atışmada həlak olur. Bu hadisədən bir müddət sonra Hacı Mirzə Səlim Məşədi Mikayıl ilə birlikdə Bakıda təsis olunan “Qafqaz ictimai-ümumi” təşkilatına Lənkəranda nümayəndə seçilir. Lənkərana qayıtdıqdan sonra Hacı Mirzə Səlim burada Müsavat Partiyasının özəyini, öz təbirincə yazsaq, “bir gözəl intiligentni təşkilat” yaradır. Qısa bir zaman içərisində Lənkəranda “Müsavatın qüvvəti və qüdrəti artıb, yüksək mərtəbəyə” yetişir.

Xatirətdə Hacı Mirzə Səlim Müsavatın nümayəndəsi kimi Bakıya səfərindən, “Açıq söz” qəzetinin redaksiyasında Məhəmməd Əmin Rəsulzadə ilə görüşündən, daha sonra Azərbaycanı təmsil edən nümayəndələrlə birlikdə Zaqafqaziya Seyminin iclaslarında iştirak etmək üçün dəmiryolu ilə Tiflisə yola düşməsindən söz açır. Azərbaycanlı, gürcü və ermənilərin təmsil olunduğu Seymdə cərəyan edən prosesləri təsvir edən müəllif sonda hər üç xalqın öz istiqlalını elan etdiyini bildirir.

Xatirə müəllifi Hacı Səlimin Müsavat firqəsinin nümayəndəsi kimi Zaqatalaya səfəri maraqlı və gərgin keçir. O, bu barədə əsərin “Müsəlmanların ixtilafı və şəxsi hərəkəti” hissəsində söz açır. Bu bölgədə milli münasibətlər, xüsusilə ermənilərin xain mövqeyi ciddi narahatlıq yaradırdı. Müəllif bu bölgədə sülh, əmin-amanlıq bərqərar olması, qırğın törədilməməsi üçün ciddi səy göstərdiklərini yazır.

Xatirətin “Ağa Mirzə Fərəcullanın iqtisadi surətdə fəqirlərin əhvalını riayət etmək tərqi” adlı hissəsində Şəki şəhərinin “şiə mollalarının ən nüfuzlu və mötəbərlərindən” Ağa Mirzə Fərəcullanın yeritdiyi taxıl siyasətindən, onun yüksək insani keyfiyyətlərə sahib olmasından bəhs olunur.

Əsərin “Tərhim qoyulub si parəsi oxunan şəxs nə səbəbə vəfat etmiş?” sərlövhəli hissəsində də müəllifin Zaqatala, Şəki səfərlərindən bəhs edilir. Burada Şəkili Azaq bəyin ermənilərin Şirvanda törətdiyi qətləmin qarşısını almaq üçün Şamaxılı soydaşlarımıza yardıma getməsi, şücaəti təsvir olunur, eyni zamanda erməni xisləti, vəhşiliyi, xalqımıza qarışı ermənilərin törətdiyi tarixi cinayətlər kəskin tənqid edilir.

S.Axundzadənin “Azərbaycan torpağına türbət demişəm” xatirəti məzmun və üslub baxımından mükəmməllikdən uzaqdır. Ərəb-fars sözlərinin çox işlənməsi əsərin dilini ağırlaşdırır. Hadisələrin təsviri və xronikası bəzən uzun-uzadı, yorucu təsir bağışlayır, müəllif bəzən yersiz təfərrüatlara varır, sanki hərdən süjet xətti unudulur, pərakəndəlik baş alıb gedir. Xatirəti müəllifinin dünyagörüşü və baxışlarındakı təzadlar onun daha mütərəqqi və obyektiv düşüncələrini sanki buxovlayır. O, bir tərəfdən müsavətçiliği təqdir və təbliğ edir, digər tərəfdən qatı dinçidir, “əmmaməli molla olmağı” ilə qürurlanır. O ermənilərin vəhşiliyinin, tarixi cinayətlərinin şahidi olsa da, onların qonşuluqdan getməməsi üçün səy göstərir və s.

Bununla belə, xatirəti müəyyən ədəbi, tarixi əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, əsər Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti qurulması ərəfəsində Cənubi Qafqazda, ayrı-ayrı bölgələrdə – Bakı, Lənkəran, Zaqatala, Şəki və Tiflisdə baş verən ictimai-siyasi hadisələr barədə təsəvvürün genişləndirilməsi, məlumatların zənginləşdirilməsi cəhətdən maraqlı doğuran mənbədir. Əsər bir çox tarixi şəxsiyyətlərin həyatı, fəaliyyəti və xidmətlərinin dəyərləndirilməsi baxımından da qiymətlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. *Axundzadə H.* Azərbaycan torpağına türbət demişəm. Xatirəti. Bakı, 2016, 288 s.
2. *Axundzadə İ.* Azərbaycan incisi. Mil-Muğan, Şirvan və Qarabağ. Bakı: Elm, 1992, 256 s.
3. *Axundzadə İ.* Qəlbim hər zaman Lənkəranda. Bakı, 2019, 362 s.
4. *Qulubəyli S.* Tələtümüllü illər. Xatirəti. Bakı, 2022, 276 s.

Redaksiyaya daxil olub 25.08.2023